

*Böckerna
från
Gråmünkeholmen*

Lars Munkhammar

*Uppsala 2008
Ny upplaga*

Gråmunkeholmen – böckernas ö

GRÅMUNKEHOLMEN, VEM HITTAR DIT IDAG? Några, men inte alla. Gråmunkeholmen var en av de holmar på vilka Stockholm byggdes. Den hette en gång Kidhaskär som betydde »killingön«, men namnformerna växlade, och ibland kan man se den benämnas Kedjeskär och liknande. Idag heter ön Riddarholmen, ett namn som funnits från mitten av 1600-talet. Då började nämligen delar av högadeln att slå sig ned där. Flera av husen på ön har fortfarande namn efter dessa bosättningar: Sparreska palatset, Wrangelska palatset, Stenbockska palatset och så vidare. Högadliga gravkor kom också att bilda en krans kring öns kyrka som från 1600-talet och framåt i stor utsträckning varit den svenska kungliga begravningskyrkan.

Men holmen hette alltså länge Gråmunkeholmen, och detta namn hade den efter det franciskankloster som byggdes där i början av 1270-talet. Franciskanerna kallades ju gråmunkar eller gråbröder. Riddarholmskyrkan är också ursprungligen gråmunkarnas klosterkyrka, även om den på deras tid såg mycket annorlunda ut. Dess främsta karakteristikum idag, i varje fall på avstånd, är naturligtvis tornspiran. Den är av gjutjärn och sattes på plats så sent som på 1840-talet. På gråmunkarnas tid hade kyrkan inget torn. Den gotiska tegelkyrkan från sent 1200-tal byggdes om radikalt på 1400-talet, men först under Johan III försågs den med ett torn. Klosterbyggnaderna låg söder om kyrkan. De revs på 1600-talet, och inte förrän i våra dagar har man gjort utgrävningar som blottat deras grunder och djupaste rum.

Idag bor inga gråmunkar på holmen och inga adelshus bebor här längre sina residens. Detta är helt enkelt inte längre en plats där man bor. Parkeringsplatserna är fyllda på dagen, men står tomma på natten. Möjligen kan man i mörkret någon gång ana ett fordon som tillhör ett vaktbolag. Här arbetar ämbetsmän och tjänstemän i de gamla palatsen som nu inrymmer Svea hovrätt, Kammarkollegiet och andra grundpelare i staten. Och gråmunkarnas gamla kyrka har inga församlingsbor. Det händer att den används som gudstjänstlokal, men byggnaden som sådan har status av museum.

Kidhaskär, Gråmunkeholmen, Riddarholmen, denna ö var en gång den plats där så gott som hela Sveriges bokliga kulturarv fanns samlat. Den var med all säkerhet platsen för Sveriges första boktryckeri, den var i långa tider hemvist för Sveriges riksarkiv och fem hundra år efter det första tryckeriets inrättande dunkade fortfarande tryckpressarna på ön, uppställda av P.A. Norstedt & Söner. Idag har de tystnat, men Norstedts förlag finns fortfarande här. Holmen är sannerligen en böckernas ö.

Sveriges första boktryckeri

ISAK COLLIJN HAR ANTAGIT ATT SVERIGES första boktryckeri fanns i något av de gamla klosterhusen på Gråmunkeholmen. Ingen har motsagt honom, tvärtom har tanken på goda grunder blivit vedertagen. Den första bok som trycktes i Sverige hette *Dyalogus creaturarum moralizatus* och tillhör en genre som är svår för oss att känna igen idag. Den innehåller 122 berättelser med moraliserande dialoger mellan olika väsen i skapelsen: himlakroppar, mineralier, växter, fiskar och kräldjur, flygfän och landdjur inklusive människor. Varje dialog är illustrerad med ett träsnitt, och de har alla fabelns form. Men de är dessutom kommenterade med referenser till auktoriteter som antikens filosofer, Bibeln, kyrkofäderna och historiska stormän. Berättelserna är alltså tänkta att läsas i uppbyggelsesyfte, men de var också på sin tid avsedda för predikobruk. Här kunde således en församlingspräst hitta stoff till sin predikan; både sedelärande exempel och teologiska referenser.

Dyalogus trycktes 1483 och är daterad den 20 december. Boktryckaren hette Johan Snell och kom från Rostock. Snell var verksam i olika länder runt Östersjön och flyttade sitt boktryckeri med sig. I Odense hade han 1482 tryckt Danmarks första bok, det så kallade *Breviarium Ottoniense*. Förmodligen hade han blivit kallad till Sverige av ärkebiskop Jakob Ulvsson för att trycka ett *missale*, en mässbok, för ärkestiftet. Troligtvis hade Kanutus Johannis, som var gardian i Stockholms franciskankloster (mera om honom senare), varit en förbindelselänk mellan ärkebiskopen och Snell. Det var i så fall ingen slump att Snell kom att sätta upp sitt tryckeri just i klostret på Gråmunkeholmen.

Johan Snells stora uppdrag i Sverige var alltså förmodligen att trycka mässboken för Uppsala-stiftet. Det gjorde han också 1484. Det är nämligen med största sannolikhet Snell som har tryckt det så kallade *Missale Upsalense vetus* just i boktryckeriet på Gråmunkeholmen. Inget fullständigt exemplar av detta stora verk är bevarat, framförallt saknas det sista bladet som förmodligen innehållit uppgift om tryckare och tryckdatum. Mässboken var Snells huvudprojekt under hans tid i Sverige 1483–1484, men under arbetets gång tryckte han också några smärre tryck, bland annat alltså den lilla boken *Dyalogus creaturarum moralizatus*, som råkade komma ut före missalet och således blev Sveriges första tryckta bok.

Var Johan Snells efterträdare i Stockholm, Bartholomaeus Ghotan, Johannes Fabri och andra, haft sina tryckerier uppställda är höljt i dunkel. Trycktes det några böcker i gråmunkarnas kloster sedan Johan Snell lämnat Sverige? Det vet vi inte.

Gustav Adolfs donation

UPPSALA UNIVERSITET GRUNDADES 1477. Uppsala universitetsbibliotek grundades först 1620 och då endast i formell mening. Det kom att dröja flera år innan man i Uppsala kunde se ett verkligt universitetsbibliotek växa fram rent fysiskt. Det äldsta universitetet hade haft tillgång till de böcker som tillhörde domkyrkan. Vissa professorer ägde också egna böcker (fast förmodligen inte särskilt många), liksom en och annan rik student. Gustav II Adolfs ambitioner med Uppsala universitet krävde ett universitetsbibliotek. Universitetet hade ju i många år »legat för fåfot«. Under Johan III hade som vi skall se senare en viss högre utbildning, särskilt för blivande präster, förlagts till Gråmunkeholmen. I övrigt hade svenska studenter varit hänvisade till utländska universitet. Här riskerade de att förlora sin rena lutherska tro, om de hade någon, och smittas av papismen. Detta hände också i viss utsträckning. Det gällde alltså för kungen att blåsa nytt liv i det svenska universitetet och göra det till en protestantisk akademi och en luthersk högborg. Det gällde att locka den svenska ungdomen till Uppsala. För detta krävdes ett universitetsbibliotek, då som nu, och det gällde att snabbt trola fram böcker.

Böcker var inte vanliga i Sverige. Den kulturella nivån var över huvud taget ganska låg och hade varit det i flera decennier. Med reformationen hade den katolska kyrkans inrättningar försvunnit, och några egentliga kulturinstitutioner hade inte kommit i deras ställe. Bokutgivningen i landet var mycket liten, bokimporten likaså. Det fanns i stort sett bara en rejäl boksamling att räkna med och den fanns på Gråmunkeholmen i Stockholm. När Gustav

Adolf instiftade Uppsala universitetsbibliotek genom kunglig resolution den 13 april 1620 hade han därför böckerna på Gråmunkeholmen i bakhuvudet. I en resolution följande år låter han meddela: »Till Bibliothekens upprättelse will H. K. Mtt. Först förähra den Bibliotheken som H. K. Mt. hafuer här i Klöstreth stående, och sedan gifue åhrligen till dess förbättring – 200 daler ...«

Böckerna på Gråmunkeholmen – de flesta av dem – kom alltså att utgöra Uppsala universitetsbiblioteks första bestånd. Men vilka var nu dessa böcker, vad var det för bibliotek som H. K. Mt. hade i Klöstreet?

Böckerna i Klöstret

VI VET MYCKET LITET OM URSPRUNGET till boksamlingen i gråmunkeklostret, och här går man lätt vilse i det förgångnas dunkel. Detsamma gäller samlingens beståndsdelar och naturligtvis dess exakta innehåll. Olof Celsius, som tecknade universitetsbibliotekets historia 1745, tänkte sig att biblioteket på Gråmunkeholmen grundats av Gustav Vasa och att det utökats av Erik XIV och Johan III. Tanken är vacker och kanske sann. Och kanske inte. Att det har innehållit en del av Sigismunds böcker verkar dock säkert. Sigismunds böcker ställer emellertid till en del problem för den som vill skaffa sig en uppfattning om hur Gustav Adolfs donation såg ut. Ingen katalog fanns över biblioteket, åtminstone ingen som vi nu känner till, och ingen förteckning fanns över det som ingick i kungens donationen till Uppsala universitet. Böcker som tillhört Sigismund finns idag i Uppsala universitetsbibliotek och på andra håll i Sverige, inte minst i Lund. Men vilka av dessa böcker stod på Gråmunkeholmen och vilka kom till Sverige som krigsbyte från Warszawa 1655—56? Stora delar av Vadstena klostrets bibliotek fanns bland böckerna på Gråmunkeholmen 1620. De hade flyttats dit så sent som 1619. Men vissa av vadstenaböckerna hade använts för Sigismunds uppfostran och införlivats med hans bibliotek redan tidigare. Vilka?

Frågetecknen är många kring Uppsala universitetsbiblioteks första bestånd. Hur hade gråmunkeholmsbiblioteket kommit till, vad bestod det i huvudsak av och ungefär hur stort var det?

Man brukar säga att biblioteket på Gråmunkeholmen bestod av böcker ur de gamla *vasakungarnas bibliotek*, resterna av de svenska *kyrkliga medeltidsbiblioteken* och vissa enskilda *beslagtagna bibliotek*.

Om vi nu respektlöst ifrågasätter frasen om vasakungarnas bibliotek, och konstaterar att den ende vasakung, vars böcker vi med säkerhet vet ingick i gråmunkeholmssamlingen, är Sigismund (även om vissa av hans böcker kanske också tillhört Johan III), och om vi tänker på att de svenska kyrkliga medeltidsbiblioteken till största delen var klostresamlingar med katolsk litteratur som beslagtagna under reformationen samt att de enskilda beslagtagna biblioteken var beslagtagna därför att deras tidigare ägare var suspekta och stämplade, så blir bilden av biblioteket på Gråmunkeholmen bilden av en suspekt, obsolet och obskyr boksamling med för tidens ögon i huvudsak tvivelaktigt innehåll.

En samling beslagtagna böcker med tvivelaktigt och ofta papistiskt innehåll! Varför donerade Gustav Adolf denna boksamling till sitt lutherska universitet, som han inrättat för att svenska ynglingar inte skulle fara vilse i världen och uppslukas av Antikrist? Som vi förstått är svaret enkelt. Det gällde att snabbt skaffa fram böcker. Böckerna i »Klostret« var den boksamling som fanns till hands. Den var stor och den ägdes av kronan. Den innehöll fel böcker, men den var en boksamling. Man måste ju någonstans börja.

Men varför stod denna skumma boksamling just på Gråmunkeholmen? Som vi sett gjorde Gråmunkeholmen skäl för sitt namn. Här bodde gråmunkar sedan 1200-talet. Klostret hade ett bibliotek, inte stort, men det låg centralt i Stockholm. När man konfiskerade klosterbiblioteken i landet i samband med reformationen, var det förmodligen naturligt att föra dessa till den plats i huvudstaden där det redan fanns ett beslagttaget klosterbibliotek. Och så hände det andra saker på Gråmunkeholmen ...

Johan III var en europeiskt skolad renässansfurste och gift med Katarina Jagellonica från det katolska Polen. Han var teologiskt

intresserad, och så bildad, har det sagts, att han var kvalificerad nog att inneha vilken teologisk lärostol som helst. Exakt var hans teologiska sympatier fanns är svårt att säga, och de tycks ha skiftat från tid till annan. Han var förmodligen aldrig någon riktig katolik. Å andra sidan var hans känslor för protestantismen svala – han reagerade starkt mot det svenska lutherska prästerskapets slöa, obildade och råa framtoning. Han saknade också skönhet och stämning i den lutherska kyrkoritualen. Ett av Johans kyrkliga förnyelseprojekt blev att försöka omdana den svenska gudstjänstordningen. Hans liturgi, »Röda boken«, mötte dock stort motstånd såsom alltför katolsk. Ett annat projekt blev inrättandet av den läroanstalt för präster som han lät iordningställa på Gråmunkeholmen för att utbilda präster i »den nya andan«. Anstalten utvecklades från en mycket katolskt influerad inrättning via en protestantisk vetenskapligt kvalificerad läroinrättning med vissa profana läroämnen till något som skulle kunnat bli grunden till ett stockholmsuniversitet. Skolan levde dock inte längre än till Johans död 1592. Under dess levnad förvärvades en del böcker, och samlingarna på Gråmunkeholmen ökades således.

Att Gråmunkeholmen blev kronodepå för beslagtagna bibliotek har alltså förklaringar. Att sedan Sigismunds bibliotek flyttades dit är inte konstigt. Som Otto Walde påpekat, torde Gustav Adolf ha sett Sigismunds svenska bibliotek som krigsbyte i vid mening, då permanent krigstillstånd rådde mellan de båda kungarna, och han torde därför ha behandlat Sigismunds böcker som vanligt förbrutet gods. Hogenskild Bielkes beslagtagna bibliotek (och kanske även andra enskilda bokbeslag) hade också sin naturliga plats på holmen. Bielke avrättades, som vi skall se, som dissident.

Det är naturligtvis omöjligt att säga hur stor boksamlingen på Gråmunkeholmen var när den donerades till Uppsala universitet av Gustav Adolf. Claes Annerstedt har uppskattat de tryckta böckernas antal till över 4000, och utan att gå in på hans beräknings-

grunder kan man konstatera att Otto Walde med en uppskattning på delvis andra beräkningsgrunder inte väsentligen motsäger honom. Handskrifternas antal räknar sig däremot endast i hundratal.

Biblioteket på Gråmunkeholmen innehöll alltså förmodligen följande: kung *Sigismunds »svenska« bibliotek* (dvs. det bibliotek han ägde och kvarlämnade i Sverige), resterna av *de svenska kyrkliga medeltidsbiblioteken*, rester av *det svenska jesuitkollegiets bibliotek* och vissa enskilda beslagtagna bibliotek, åtminstone ett: *Hogensköld Bielkes bibliotek*.

Medeltidens kyrkliga bibliotek

VI HAR ALLA HÖRT TALAS OM HUR MAN under reformationen och i reformationens spår gick hårt fram med de svenska klostren och deras skatter, inte minst biblioteken. Vi kan lätt frammana bilderna av hur det svenska medeltida kulturarvet i form av handskrifter och tryckta böcker revs sönder och kastades bort, eller fick utgöra omslag till räkenskapsböcker och packningar till kanonladdningar. Och detta är ingalunda fabler. Men allt skattade inte åt förgängelsen. Stora delar av klosterbiblioteken togs i beslag och samlades som vi sett på Gråmunkeholmen i Stockholm. Exakt vilka delar av katolska kyrkans bokskatter i Sverige som i olika omgångar hamnade på Gråmunkeholmen vet vi inte, men en del vet vi dock.

Claes Annerstedt har förtecknat de medeltida handskrifter i Uppsala universitetsbibliotek som han kunnat belägga med proveniens från de katolska klostrens och stiftens bibliotek, och som med all sannolikhet kommit till Uppsala via Gråmunkeholmen med Gustav Adolfs donation. I denna förteckning finns 326 codices från Vadstena kloster, 21 från franciskanklostret på Gråmunkeholmen i Stockholm, 16 från dominikanklostret i Sigtuna, 2 från cisterciensklostret i Alvastra, 7 från Uppsala ärkestift, 2 från Skara stift, 8 från Linköpings stift, 2 från Strängnäs stift och 4 från Västerås stift. 58 codices anser han ha tillhört svenska medeltidssamlingar, vilkas orter han inte kunnat spåra. Annerstedt har senare blivit något korrigerad, bl.a. av den finske medeltidsforskaren Aarno Malin (sedermera Maliniemi), som kunnat tillskriva flera av Annerstedts icke ortbestämde handskrifter Vadstena-proveniensen.

I Isak Collijns katalog över Uppsala universitetsbiblioteks inkunabelsamling finns ett proveniensregister, där man kan finna att åtminstone ett 40-tal av universitetsbibliotekets inkunabler har tillhört vadstenabiblioteket, fyra franciscanklostret i Stockholm och en dominikanklostret i Sigtuna. Dessutom antar Collijn att de tre inkunabler i Uppsala universitetsbibliotek som tillhört dominikanklostret i Stockholm har ingått i Gustav Adolfs donation. Stora delar av Uppsala universitetsbiblioteks inkunabelsamling måste förutom dem som här nämnts ha ingått i boksamlingen på Gråmunkeholmen, även om vi inte exakt kan säga vilka.

Förutom bland handskrifterna och inkunablerna stöter vi rimligen här och var i Uppsala universitetsbiblioteks övriga äldre bestånd på böcker som en gång stått på Gråmunkeholmen, även om vi inte annat än i undantagsfall kan peka ut dem.

Vadstena klostrets bibliotek

VADSTENA KLOSTERS BIBLIOTEK VAR MED all säkerhet på sin tid Nordens förnämsta bibliotek. Man har tänkt sig att det omfattade omkring 1500 volymer, ett enormt antal för ett medeltida klosterbibliotek. Någon har till och med hävdat att volymernas antal skulle ha varit några tusen. De flesta medeltida klosterbibliotek över-skred knappast 200 band. Endast de lärdaste och bokrikaste klostren räknade sina volymer i mer än hundratal. Så hade t.ex. det framstående franciskanklostret i Siena ca 1300 volymer och klostren i Cîteaux och Clairvaux ca 1200 respektive 1700 volymer i slutet av 1400-talet.

Man vet en hel del om Vadstena klosterbibliotek därför att klostrets urkunder till stora delar blivit bevarade till eftervärlden. Man kan alltså med ledning av vad man vet om Vadstena göra sig en bild av hur ett stort medeltida klosterbibliotek kunde se ut och fungera, låt vara att de medeltida biblioteken säkert skilde sig sinsemellan minst lika mycket som de nutida gör.

I senare tid har också dörrarna till det inre av Vadstena kloster öppnats på glänt genom det storslagna och imponerande katalogiseringsprojekt som bedrivits vid Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning; Margarete Andersson-Schmitts, Monica Hedlunds och på senare tid även Håkan Hallbergs katalogisering av de latinska medeltidshandskrifterna (C-samlingen). Hälften av dessa ca 700 handskrifter är vadstenahandskrifter. Katalogen över C-handskrifterna är också en ledsagare in i vadstenabiblioteket som sådant. Stora delar av vadstenahandskrifterna behandlar klostrets inre förhållanden, och via t.ex. uppslagsordet »Bücher« i kata-

logens index kan man följa trådar som leder till uppgifter om biblioteksförhållandena i Vadstena.

»Rosens namn«, Umberto Ecos stora roman om de fasansfulla händelser som utspelade sig i ett norditalienskt benediktinkloster år 1327, kan få en bibliotekarie att rysa av vällust inför känslan av ett biblioteks väsen. Klosters bibliotek i romanen är en koloss som verkar rymma större delen av medeltidens samlade kunskap. (Här räcker det inte med några 1500 volymer!) Biblioteket är ett mysterium och i fysisk mening en labyrinth som endast bibliotekarien och vice bibliotekarien har tillträde till och hittar i. (Detta är i sanning slutna magasin!) Biblioteket symboliserar Universum, och dess delar benämns med geografiska beteckningar. Böckerna klassificeras också efter geografisk anknytning, antingen genom sina ämnen eller genom författarnas härkomster och leverne. Bibliotekarierna ruvar över bibliotekets skatter och hemligheter, där alla böcker inte lämpar sig för utlåning till alla studerande, och vissa – som det visar sig – inte till någon. Katalogen är en accessionskatalog med mer eller mindre kryptiskt formulerade titlar på de böcker som förvärvats under hundratals år. Nyckeln till katalogen finns delvis i minnet på den gamle och blinde före detta bibliotekarien, som minns när vissa böcker förvärvades.

Så spännande var det inte i Vadstena. Här var det snarast öppna magasin. Böckerna stod i en sorts kombinerad ämnes- och *numerus currens*-ordning. Biblioteket ruvade inte på tidens samlade vetande. Stora delar av vadstenabiblioteket var bruksskrifter som rörde och reglerade den egna inrättningen. Stora delar var egna predikningar. Annat fanns naturligtvis också, men biblioteket var inte hjärtat i något lärdomscentrum.

Vadstenabiblioteket förvarades till största delen i *en egen lokal, librariet*. Varje volym hade här sin speciella plats och var *signerad* efter denna uppställning, t.ex. **A. IV. 6:us** in ordine, eller **E. I. 5**. Bokstaven angav hyllfacket, *repositorium*, den romerska siffran hyll-

planet och den arabiska siffran bokens ordningsnummer på hyllbrädan. Detta signeringssystem härrör från 1440-talet. Tidigare, kanske redan omkring 1400, fanns ett tvåledat system, där en bokstav möjligen betecknade hyllfacket eller hyllbrädan, och en siffra volymens ordningsnummer, t.ex. **P. VII** eller **G. VI**. Det är möjligt att böckerna en gång förvarats liggande, och att man senare övergått till stående förvaring. Böckerna användes i biblioteket men kunde också lånas till cellerna.

Även utanför biblioteket fanns böcker, t.ex. kyrkans ritualböcker som låg i kor och kapell, *lektionarierna*, som användes bl.a. vid måltider samt volymer med arkivhandlingar (ofta med F-signa). Även privat ägda böcker förekom. Den svenskspråkiga uppbyggelseslitteraturen torde ha använts särskilt av de icke latinkunniga nunnorna, och kan ha varit placerad i nunnekonventet. Dessa volymer saknar alltså bibliotekets signaturer. De har troligen varit fastkedjade, så kallade *katener*, och är märkta på särskilt sätt.

Klosterbiblioteket gjorde sina *förvärv* på olika sätt. Särskilt i början var den stora förvärvskällan inträdande bröders egna stora boksamlingar. Under klostrets hela tid fick biblioteket motta gåvor av andra kloster och andliga institutioner. Munkar som reste hade till uppgift att om möjligt göra bokinköp och avskrifter. Därigenom fick också biblioteket många volymer med utländsk proveniens. Den egna litterära verksamheten (till stor del predikningar) alstrade en mycket stor mängd volymer till biblioteket. Skrivarverksamheten i klostret var flitig. Till och med tryckeriverksamhet förekom vid klostret. Detta blev dock en kort saga med sorgligt slut.

»Klostret var förlorat. Nästan alla byggnader var mer eller mindre övertända. De som ännu ej nåtts av elden skulle snart stå i lågor, ty nu spreds eldsvådan på alla sätt, både genom de naturliga elementen och räddarnas helt huvudlösa hjälptågar. Förskonade var blott allt som inte var byggnader, som örtagården, trädgården utanför korsgången ... Ingenting kunde längre göras för att rädda

byggnaderna, men gav man upp tanken på att kunna rädda dem, var det möjligt att stå därute i det fria och utan fara åse skådespelet.«

Nej, det är inte Vadstena kloster som brinner, det är klostret i »Rosens namn«. Vadstena klarade sig bättre. Men det utsattes för en eldsvåda 1495, och den eldsvådan satte punkt för dess korta boktryckerihistoria.

1495 inrättades nämligen ett boktryckeri i klostret. Utrustningen, press och tenntyper, hade köpts från olika håll i Lübeck, förmodligen av de vadstenamunkar som var där för att övervaka Bartholomæus Ghotans arbete med tryckningen av Birgittas *Revelationes* 1492. Ett enda tryck från vadstenatryckeriet — förmodligen det enda som gjorts — finns bevarat, och detta dessutom endast i ett enda exemplar. Det är en bönbok för Linköpings och Skara stift. Det unika exemplaret i Uppsala universitetsbibliotek är hopsatt av ark som räddats undan branden 1495. Trycket i den lilla volymen är inte fullständigt, och har till viss del kompletterats av handskrift. I marginalerna finns det röda 'korrekturmarkeringar' gjorda som förberedelser för en ny tryckning av den förlorade upplagan. Flera blad ser ut att vara sotade av branden, men är förmodligen snarast smutsade av alltför flitigt bläddrande med lindrigt rena fingrar.

Med tryckeriet brann också en tunna upp, som innehöll sju exemplar av Ghotans edition av Birgittas uppenbarelser. En borgare i Lübeck, kanske Ghotan själv, hade lämnat tunnan med böckerna i Vadstena för försäljning.

Vadstenabibliotekets *förvärv* skedde alltså som gåvor, köp, avskrifter, egen litterär verksamhet och i ett fall egen tryckeriverksamhet. Mellan vadstenabiblioteket och andra klosterbibliotek fanns också en flitig *låneverksamhet*. Bland andra utvecklade biblioteksfunktioner bör man nämna den omfattande *bokbinderiverksamhet* som fanns vid klostret.

Bibliotekets »personal« i det gamla Vadstena är inte alltigenom anonym för oss. Vi känner namnen på vissa bibliotekarier, skrivare och bokbindare.

Vadstena klostrets bibliotek flyttades som vi sett inte till Stockholm förrän 1619. Den kyrkoreduktion som beslöts vid Västerås riksdag 1527 drabbade inte Vadstena omedelbart. Först efter Söderköpings riksdag 1595 var Vadstenas frist definitivt ute. Dock hade under 1500-talet klosterbiblioteket utsatts för en del plundringar. Till exempel hade man som vi sett tagit en del böcker från Vadstena till Sigismunds uppfostran. Vissa handlingar hade också använts till kanonladdningar och inbindningsmaterial. Av det material som slutligen fördes till huvudstaden kom inte allt att hamna i Uppsala. Vissa svenskspråkiga manuskript hamnade så småningom i Kungliga biblioteket, och vissa urkundssamlingar i Riksarkivet.

Gråmunkarnas bibliotek i Stockholm

GRÅMUNKARNAS BIBLIOTEK I STOCKHOLM, alltså franciskanklostrets bibliotek på Gråmunkeholmen, vet man också något om, men betydligt mindre än vad man vet om vadstenabiblioteket. Av bibliotekets bestånd finns idag bevarade 23 handskrifter, varav 21 tillhör Uppsala universitetsbiblioteks C-samling och 2 finns i Kungl. biblioteket i Stockholm, samt 4 inkunabler, varav 3 finns i Carolinas inkunabelsamling och en finns i Det kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Isak Collijn har med utgångspunkt från dessa handskrifter och inkunabler forskat i gråmunkebibliotekets historia, och i en uppsats 1917 har han presenterat sina rön.

Av de idag bevarade handskrifterna och inkunablerna har enligt Collijn de allra flesta (21 nummer av 27) tillhört en Kanutus Johannis eller passerat genom hans händer innan de införlivats med klosterbiblioteket. Denne Kanutus Johannis visar sig ha varit en nyckelperson i det klosterbibliotek på Gråmunkeholmen som vi känner. Franciskanklostret grundades 1270, och från denna tid och fram till mitten av 1400-talet vet vi mycket litet om dess bibliotek. Vi vet dock att franciskanerna i Stockholm hade förbindelser med Paris och att flera av dem där (förmodligen under sina studier) låtit avskriva handskrifter för sitt klostrets räkning. Vi känner också till vissa handskriftsgåvor och andra förvärv från klostrets tidigaste tid som härstammar från Paris. Vissa tidiga förvärv från andra håll till biblioteket är också kända. Men det är först från andra hälften av 1400-talet, dvs. Kanutus Johannis' tid, som vi vet mera om biblioteksförhållandena.

Kanutus Johannis, Knut Jensson eller Knut Jönsson, kom från Stockholm och tillhörde en välbärgad familj. 1467 finns han omnämnd som broder i franciskanklostret på Gråmunkeholmen. Han studerade i Greifswald, Strassburg och i Lund, där han blev »baccalarius sacre theologie«. I Uppsala studerade han för doktorsgraden. Han var också verksam som lektor i Randers kloster i Danmark. Man vet också att han besökt Reval. Kanutus Johannis hade olika befattningar inom franciskanorden både under sin tid utomlands och i Sverige. För gråmunkeklostret i Stockholm var han under lång tid gardian, dvs. styresman och ledare för ordenshuset. Han dog 1496.

I de flesta bevarade handskrifter och inkunabler från franciskanklostrets bibliotek i Stockholm finns anteckningar av Kanutus Johannis' hand. Kanutus har som gardian haft ett speciellt intresse för klosterbibliotekets vård. Anteckningarna i de olika volymerna — antingen de är gjorda av Kanutus själv eller av någon annan på hans tillskyndan — innehåller ofta uppgifter om förvärv och inbindning. Förmodligen har anteckningarna inte gjorts vid själva förvärvstillfället, utan då volymerna av Kanutus donerats till klostret eller då de genom hans försorg blivit bundna eller restaurerade. De volymer som Kanutus låtit inbinda är bokhistoriskt betydelsefulla då de bär vittnesbörd om en epok i svensk bokbandshistoria. Många är nämligen bundna i Stockholm på 1480-talet. Kanutus Johannis-banden är av olika typer som väl beskrivits av Collijn. Volymerna ger också bidrag till vår äldsta boktryckerihistoria. I flera pärmar finns korrektur och fragment av tidiga svenska tryck.

Franciskanernas handskrifter och böcker i biblioteket på Gråmunkeholmen var ofta försedda med ett mycket originellt och vackert exlibris som återfinns i 14 av de ännu bevarade volymerna. Det är ett handmålade bokmärke som alltid målats nedtill på en sida. Det består av en blå sköld med ett bomärke i vitt eller svart. På båda sidor av skölden ringlar en smultronranka med gröna blad och

röda bär med vita prickar. Bäreans antal varierar från ett till fyra på varje sida om skölden. Någon gång förekommer skölden ensam. Bomärket är ofta utsuddat och kan ha stått för KJ (Kanutus Johannis?).

Biblioteksbyggnaden vet vi ingenting om. Det har tydligen funnits en äldre biblioteksbyggnad som ersatts av en ny under andra hälften av 1400-talet. Man skiljer i vissa anteckningar på »antiqua« och »nova liberaria«.

Vi vet ju inte om de bevarade volymernas innehåll är representativt för hela det ursprungliga biblioteket. I det bevarade materialet är dock den svenskspråkiga litteraturen liten. Likaså skrifter av nordiska medeltidsförfattare. Av kyrkofäderna finns däremot många verk. De rent teologiska verken utgör den största delen. Hagiografiska verk förekommer och verk i kanonisk rätt. Astronomiska verk med svenskt ursprung förekommer också, särskilt prognostikor, praktikor och astronomiska tabeller. Något medicinskt recept förekommer också. En handskrift (C 670) innehåller lexikografiska och grammatikaliska skrifter. En hel del predikningar finns i materialet, liksom en del franciskanlitteratur.

Det svenska jesuitkollegiets bibliotek

SOM VI HAR SETT LÄT JOHAN III 1576 INRÄTTA en läroanstalt för präster på Gråmunkeholmen. Den var under sina första år mycket katolskt orienterad. Till och med i så hög grad att den kom att fungera som ett fäste för den katolska motreformationen i Sverige. Under denna tid hade Johan som ledare för skolan städslat den norske jesuiten Laurentius Nicolai, Laurentius Norvegus, Lars Nilsson, Laurits Nielsen eller som vi bäst känner honom: Klosterlasse. Ur Klosterlasses (och andras) synvinkel sett var skolan inte i första hand ett prästseminarium för den svenska kyrkan, utan en jesuitisk teologisk utbildningsanstalt. Den kom att kallas — inte minst som ägarbeteckning i skolans böcker — *Collegium Societatis Jesu in Suetia*, dvs. Jesuitkollegiet i Sverige. Formellt sett var skolan dock inte ett eget collegium sanktionerat i Rom, utan snarare ett jesuitiskt missionsfäste med rötter närmast i jesuitkollegiet i Braunschweig.

Johan III:s högskola, eller om man så vill se det, Klosterlasses Collegium Societatis Jesu in Suetia, hade till sitt förfogande boksamlingarna på Gråmunkeholmen samt rätt att disponera det kungliga biblioteket, böcker ur ärkebiskop Laurentius Petri Nericus' bibliotek samt böcker hämtade från Uppsala domkyrka (vilket föranledde vredesutbrott på sina håll i ärkestiftet). Men kollegiet skaffade sig också via jesuitiska kontakter nya böcker från Louvain och Antwerpen. 1580 bytte emellertid Klosterlasse verksamhetsort, och tillsammans med den pävliga legaten Possevino, vissa katolska missionärer i Stockholm och femton katolska lärjungar seglade han i augusti till Braunschweig. Man anser att delar av Stockholmskolle-

giets bibliotek då också följde med till Braunsberg. Detta stöds av Isak Collijns forskningar, som visar att bland de krigsbytesböcker som på 1620-talet kom från Braunsberg till Uppsala fanns flera som var märkta »Coll. Soc. Jesu in Suetia Braunsbergensis« eller liknande, och där orden »in Suetia« blivit överstrukna. I Uppsala finns dessutom böcker märkta »Collegium Societatis Jesu in Suetia« eller liknande, alltså med oförändrad ägarbeteckning. Dessa böcker har stått kvar på Gråmunkeholmen och kommit till Uppsala med Gustav Adolfs donation.

Sigismunds bibliotek

MÅNGA BÖCKER SOM TILLHÖRT KUNG Sigismund finns i Uppsala universitetsbibliotek, en del finns i Lunds universitetsbibliotek och några på andra håll i landet. Längre trodde man att de böcker i Uppsala som tillhört Sigismund kommit som krigsbyte från Warszawa efter 1655—56. Man har sagt att Sigismund tog med sig sitt bibliotek till Polen när han lämnade Sverige. Otto Walde har visat att detta inte stämmer. Flera inkunabler och kanske ett par hundra andra tryckta böcker som tillhört Sigismund finns i Uppsala universitetsbibliotek. De kom med Gustav Adolfs donation till Uppsala. Av dem har förmodligen flera förvärvats av Sigismunds far, Johan III, och andra har uppenbarligen ägts av Sigismunds morbror, Sigismund II August, den siste jagellonske kungen av Polen.

Walde har visat hur man av samtida brev får veta att Sigismunds bibliotek förvarades i Slottskyrkan i Stockholm efter kungens avfärd till Polen, att en Nicolaus Olai, Nils Olsson, då fungerade som bibliotekarie för denna boksamling, hur denne bibliotekarie hade svårigheter med att skydda boksamlingen mot plundrare och hur han vägrat hertig Karl och hans anhang tillträde till kyrkan just med farhågor för boksamlingen. Trots hertigens hot om »fans och alla djäflars ingripande« kom han inte in i kyrkan. Detta var år 1595. Efter denna tidpunkt återsåg Sigismund aldrig Stockholm, och kan alltså inte ha bortfört sina böcker från Sverige.

Enligt Walde har många sigismundböcker i Uppsala en ägaranteckning som visar att de tillhört Sigismund som prins: »Ex libris Serenissimi Principis«, ibland med »Principis« överstruket och ändrat till »Sigis[mundi] Regis«, medan de sigismundböcker som man

vet kommit till Sverige som krigsbyte (inte minst de i Lund) aldrig har denna anteckning. Man skulle kunna tänka sig, att »Serenissimi Principis« kunde syfta på Sigismund August, men flera av böckerna med denna anteckning är tryckta under dennes tid som kung eller efter hans död.

Vidare vet man att böcker som tillhört Sigismund August funnits i Sverige långt innan Karl X Gustav tog krigsbyte från Warszawa. Redan i början av 1600-talet fanns sådana böcker i omlopp i Sverige, vilket man kan se av flera svenska ägaranteckningar. Otto Walde har dessutom gjort en stickprovsundersökning som stärker hans tes. Volym K 4 i Uppsala universitetsbiblioteks arkiv är en katalog över bibliotekets bestånd år 1640. I den ingår ett 30-tal titlar på böcker i de s.k. »obrutna serierna« som har Sigismunds ägaranteckningar. Böckerna har alltså tillhört universitetsbiblioteket senast 1640.

De sigismundböcker som Walde anser ha kommit till Uppsala med Gustav Adolfs donation är tryckta senast under senare delen av 1500-talet och verkar ha utgjort ett avslutat bibliotek. Böcker med senare tryckår som tillhört Sigismund finns också i Uppsala universitetsbibliotek, men de saknar alla den beskrivna ägaranteckningen.

En del inkunabler i Uppsala som tillhört Sigismund har en gång utplockats ur Vadstena klostrets bibliotek, förmodligen för att göra tjänst i den unge prins Sigismunds katolska uppfostran. De har alltså senare införlivats med hans privata bibliotek.

Hogenskild Bielkes bibliotek

HANDBÖCKER FÖR LIVETS ALLA SKEDEN har varit mer eller mindre vanliga i alla tider. Den villrådige har kunnat slå upp och få veta hur man tillagar en svan eller huruvida man tar av sig hatten eller behåller den på när man åker hiss tillsammans med en dam. Böcker som talar om hur man samlar ett privatbibliotek och vilka verk som bör ingå i ett sådant ges knappast ut nuförtiden. Men under tidigare sekel har de funnits och kan sägas ha utgjort en egen genre. En vanlig genre var också böcker om furstars och adelsmäns uppfostran, och också av sådana kunde man få veta vad man borde lära sig i olika bokliga ämnen. Det förutsattes då att man skaffade sig de rätta böckerna. För att bli en *aulicus*, en harmoniskt utvecklad världsman och ett ideal under renässansen, måste en adelsman läsa vissa böcker, även om han inte kunde räkna med att hinna läsa så många.

Den gamle riksdrotsen Per Brahe ger i sin »Oeconomia eller hushållsbok för ungt adelsfolk« 1581—85 kurslistan för den unge ädlingen med ambitioner. Inom teologin bör man naturligtvis framför allt studera Bibeln, men även kyrkofäderna. I de fria konsalternas studerar man främst Melanchthon. För att lära sig tala bra latin skall man flitigt läsa Erasmus' *Colloquia familiaria*, Terentius, Cicero, Quintilianus och Sallustius. Politik lär man sig av Aristoteles, Jean Bodin och av Jörgen Lauterbecks *Regentenbuch*. Om den naturliga rättvisan kan man läsa i Ciceros *De officiis*. Det är också lämpligt att studera *Rhetorica ad Herennium* (Ps.-Cicero) och vissa Cicerobrev. För att rätt kunna skicka sig vid hovet bör man läsa Jesu Syraks bok, Castigliones *Cortegiano*, vänskapsboken

i Ciceros tusculanska samtal, Erasmus' De vita aulica och Reineke Vos. Om krigskonsten lär man sig av Vegetius och andra böcker, som utkommit på tyska. För kännedomen om främmande folk och nationalkaraktärer läser man Bibeln, Eusebios' Historia tripartita och Melanchthons omarbetning av Carions krönika, Tukydidens, Justinianus, Livius, Plutarkos, Orosius, Philippe de Commines samt svenska, engelska och andra historiska verk. För att väl kunna uttrycka sin mening skall man studera Salomos ordspråk, Jesu Syraks bok, Cato, Erasmus' Adagia, Aisopos' fabler samt svenska och tyska ordspråkssamlingar. För att hålla balansen mellan övermod och uppgivenhet skall man läsa Petrarca.

En man som samlade sig ett privatbibliotek efter dessa anvisningar var Hogenskild Bielke. I varje fall fanns de av Brahe uppräknade verken (tillsammans med andra) i hans bibliotek, som alltså i detta avseende var mycket representativt för det sena 1500-talet. Biblioteket är till stora delar bevarat, eftersom det beslagtogs av Karl IX, fördes till Gråmunkeholmen och kom att ingå i Gustav Adolfs donation till Uppsala universitet.

Och vem var Hogenskild Bielke? Enligt hertig Karl och sedermera Karl IX var han en gammal räv, och det är inte utan att också historieböckerna ger oss det intrycket. Man skulle också kunna säga att han var en diplomatisk och smidig politiker, som under fem olika regenter lyckades hålla sig nära maktens centrum, även om den femte regenten till slut högg huvudet av honom.

Hogenskild Bielke föddes 1538 och dog 1605. Han var friherre och riksråd. Han studerade i Wittenberg 1551 och kom redan under Gustav Vasas regering att bekläda flera hovämbeten. Under Erik XIV och Johan III hade han flera militära, diplomatiska och administrativa uppdrag. Han kämpade tidigt för adelns förmåner och särställning, och vände sig mot Johan III:s strävan att minska adelns inflytande. Han hamnade därför under Johans sista år i onåd. Sigismund försökte han påverka att öka adelns privilegier.

Till hertig Karl lyckades han till en början ha ett gott förhållande, men hertigens icke-aristokratiskt orienterade politik föll honom naturligtvis inte på läppen. I spänningarna mellan Sigismund och Karl verkar Hogenskild Bielke delvis ha haft en medlande ställning. När rådsherrarna flydde till Polen stannade Bielke kvar i Sverige av föregivna och kanske även verkliga hälsoskäl. Han försökte behålla sina goda relationer till hertig Karl, samtidigt som han underhöll sina kontakter med Sigismund i Polen. Att samtidigt tjäna dessa båda herrar var naturligtvis ohållbart, och vid riksdagen i Linköping år 1600 anklagade Karl (som då var Karl IX) Bielke liksom de rådsherrar som följt med Sigismund till Polen för stämpling. Flera av rådsherrarna, som alltså utlämnats från Polen, miste huvudet vid det »Linköpings blodbad« som följde efter riksdagen. Bielke klarade sig i brist på bevis, men hölls fängslad till år 1605. Då kunde hans kontakter med Sigismund i Polen bevisas samt en del olämpliga uttalanden som han gjort bl.a. om konungen och hans gemål läsas upp. (Det är egentligen inte fråga om »olämpliga uttalanden« utan om rena smädelser.) Hogenskild Bielke dömdes och avrättades i samband med riksdagen 1605. Av föregivna eller äkta hälsoskäl hade Bielke ofta under sin karriär avböjt att infinna sig på platser och vid tillställningar där det även av icke-medicinska skäl skulle ha varit obekvämt för honom att vistas just då. Ironiskt nog kunde han på grund av sin svåra gikt inte heller åtlyda sin sista inställelseorder, utan måste i stol bäras till sin avrättningsplats på Stortorget i Stockholm. Slottsfogden i Uppsala, Engelbrekt Svensson, har berättat att han såsom Bielkes kammartjänare fått i uppdrag av Bielke att bära det avhuggna huvudet till Bielkes hus efter svärdshugget. Dock blev han på väg till huset upphunnen av bödeln som tog ifrån honom huvudet och satte upp det ovanför Söderport. Kroppen lades utan vidare ned i en grav innanför den västra dörren till gråmunkeklostret. Hur mycken symbolik man kan se i denna gravplacering är svårt att säga. Bielkes förhållande till ka-

tolicism och protestantism är outgrundligt, vilket det rimligtvis måste vara för en man som tjänat Gustav Vasa, Erik XIV, Johan III, Sigismund och Karl IX.

Hogenskild Bielke tycks ha gjort sina flesta bokinköp under tiden efter 1570 och speciellt under 1580- och 90-talen. Förvärvstakten har inte varit densamma under åren. Under långa perioder har Bielke inte köpt några böcker alls, medan han under vissa tider köpt särskilt många. Med 1500-talets slut har hans bibliotek slutat att växa. Under sin fängelsevistelse tycks visserligen flera nya böcker ha nått honom, men ingen verkar finnas bevarad till våra dagar.

Bielkes böcker känns igen inte minst därför att de är så väl bevarade. Man kan undra om mannen aldrig öppnade dem sedan han köpt dem, men det är knappast förklaringen till deras goda skick. Man kan här och var se någon fläck i böckerna och några diskreta understrykningar. Troligare är att Bielke har hanterat sina böcker med en bibliofils varsamhet. Tydligt har böckerna fått förbli tämligen oslitna i universitetsbibliotekets hyllor, vilket är ganska märkligt emedan de utgjorde den mindre katolskt belastade delen av bibliotekets första bestånd.

Bielkes böcker känns vid närmare betraktande igen också därigenom att ägaren i regel skrivit sitt namn i dem, oftast på pärmens insida men ibland på titelbladet eller det första textbladet. Ofta är också bokstäverna HHB, som betyder Herr Hogenskild Bielke, av bokbindaren stämplade på frampärmen. Ytterligare ett kännetecken finns på vissa av Bielkes böcker.

På Bielkes tid ställde man gärna böckerna i hyllan med ryggarna inåt och snitten utåt. Man märkte dem på snitten genom att med stämplor pressa in titlar och kanske författarnamn, eller att skriva eller texta dem för hand på snittytan. Bielke praktiserade ytterligare ett sätt. Han skrev titeln på en pappersremsa, vars ena ände han klistrade på bakpärmens insida. Remsan lades sedan över snittet och den andra änden stacks in innanför frampärmen. Dessa rem-

sor är ibland bevarade i Bielkes böcker, ibland hittar man bara fragment av dem. Sättet att märka böcker är inte unikt för Bielke. Otto Walde säger sig inte ha sett exempel på det någon annanstans, men man kan faktiskt hitta sådana remsor i andra samtida böcker.

Bielke köpte böcker av olika bokhandlare och bokbindare. Till dem hör Jochum och Caspar Roper, Thomas Scheppe och Hans Düsterback, samtliga verksamma i Stockholm åtminstone från och med 1570-talet. En annan bokleverantör var Herman Sulke i 1590-talets Stockholm. Andra leverantörer är också kända och har redovisats av Otto Walde.

I Uppsala universitetsbibliotek har Hogenskild Bielkes böcker genom århundradena stått utspridda på olika fack. Under första hälften av 1990-talet samlades de ihop till en enhet och utgör nu en egen samling i biblioteket. Wolfgang Undorf har katalogiserat de kända resterna av Hogenskild Bielkes bibliotek, till största delen tryckta böcker, och till allra största delen böcker i Uppsala universitetsbibliotek. Undorfs katalog *Hogenskild Bielke's Library* utgavs 1995.

Exempel på böcker ur Vadstena klostrets bibliotek

AMBROSIUS [Massarius] de Cora, Defensorium ordinis heremitarum S. Augustini. [Roma: Georg Herolt.] 2°. *Collijn* 88. På frampärmens utsida: [delvis utplånat vadstenasignum:] »F III ... in ...ine«. På delvis löst pergament på frampärmens insida: »Liber domini philippi Ingemari vastenensis«. På nästa blads rectosida: »F 3° 12°«, alltså ett uppställningssignum från vadstenabiblioteket. Vadstenaband från 1400-talet. *Signum: Ink. 33:122*.

AURIFABER, Aegidius, Speculum exemplorum ex diversis libris in unum collectum. Deventer: Richardus Prafaet, 2/5 1481. 2°. *Collijn* 211. På pärmens insida: »O. III°. 3° in or^{ne}« (Vadstenasignum). Efter kolofonen finns en handskriven kvittens från domkapitlet i Skara 23/4 1485 för böcker som deponerats av Clemens Rytingh. Rytingh var lektor i Stockholms dominikankloster. Boken har förmodligen tillhört honom innan den hamnat i vadstenabibliotekets ägo. *Signum: Ink. 33:187*.

GUILELMUS Parisiensis, Postilla super epistolas et evangelia. [Speier: Peter Drach, ca 1481.] 2°. *Collijn* 670. Sammanbunden med Rampigollis, Antonius, Aurea biblia s. Repertorium aureum bibliorum. Ulm: Johann Zainer, 16/6 1475. 2°. *Collijn* 1287. På versosidan av pergamentbladet innanför frampärmen: »Q iii^o p'm^o î ordine« (vadstenasignum). *Signum: Ink. 33:184*.

HEROLT, Johannes, Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de b. virgine. Rostock: Fratres

communis vitae ad S. Michaellem, 30/10 1476. Stor 2°. *Collijn* 697. På försättsbladet: »P 6° 2⁹« (vadstenasignum. Collijn talar om »försättsbladen« såsom »några provtrycksblad ur Luc. Brandiss' Rudimentum novitiorum 1475«. Har här funnits flera försättsblad?) Inkunabeln är f.ö. ett av de tidigaste rostocktrycken och är känd endast i ett par exemplar. Boken är bunden i Lübeck. *Signum*: *Ink.* 33:47.

HEROLT, Johannes, Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de b. Virgine. Strassburg: [Johann Prüss], 1489. 2°. *Collijn* 700. På försättsbladet: »Hunc librum legavit monasterio Vadstenensi dominus tordo laurentij p[repositus] et curatus in rogbergha pro vltimo suo testamento Cuius anima requiescat [in] dei pace eternaliter Anno dominij mcdxcvij die Johannis baptis[te] Apportatus per fratrem suum carnalem vz gudmundum laurentij ...« (ungefär: Herr Tord Larsson, präst och själasörjare i Rogberga, gav genom sin yttersta vilja denna bok till Vadstena kloster. Mätte hans själ evinnerligen vila i Guds frid. I Herrens år 1497 på Johannes Döparens dag [Midsommardagen]. Boken överlämnades av hans köttslige broder Gudmund Larsson.) och: »Q 8° 2⁹ in ordine« (vadstenasignum). *Signum*: 35:220.

JOHANNES de Turrecremata, Expositio super toto psalterio. Lübeck: [Lucas Brandiss, ej efter 1476.] 2°. *Collijn* 859. Sammanbunden med Leo Magnus, Papa, Sermones. [Basel: Michael Wensler, ca 1475.] 2°. *Collijn* 946. På pergamentet på frampärmens insida: »Q ii^o 3⁹ in ordine« (vadstenasignum). Tidigare proveniensanteckning på blad 2^v (handskriven foliering): »michael nicolay cognominatus foglare presbiter et curatus oppidi sudhercopiensis vz ecclesie sancti egidij emit hunc librum anno domini mcdlxxvi in autumpno« (Mikael Nilsson med släktnamnet Foglare, präst och själasörjare i staden Söderköping i S:t Egidius' kyrka köpte denna bok

i Herrens år 1476 på hösten). På pergamentbladet före pappersinlagan ett register skrivet av Mikael Nilsson från Vadstena (död 1516). Det ludna(!) bokbandet är inte i svinläder (som Collijn anger) utan förmodligen i getskinn. *Signum: Ink. 35:135*.

JOHANNES de Verdena, Sermones dormi secure de tempore. [Nürnberg: Friedrich Creusner, ca 1477.] 2°. *Collijn 868*. Sammanbunden med en vadstenahandskrift, nämligen Guilelmus Parisiensis, Postilla, avskriven av Erik Johansson i Vadstena. På sjunde bladet från slutet: »Anno dominj mcdlxxxviiij ... per me fratrem ericum iohannis conuentualem vastenensem natum in ludosia ciuitate finitus est liber iste« (I Herrens år 1488 ... är denna bok avslutad av mig, Erik Johansson, klosterbroder i Vadstena och född i staden Lödöse). Vadstenaband. *Signum: Ink. 35:214*.

OFFICIUM beatae Mariae virginis ad usum monasterii S. Birgittae in Vadstena. [Vadstena: klostertryckeriet, 1495(?)]. 8°. *Collijn 1122*. Det enda trycket från tryckeriet i Vadstena kloster som finns bevarat — och förmodligen det enda trycket som gjorts där. Exemplaret är unikt och hopsatt av ark som räddats undan branden 1495, då tryckpressen och vissa andra utensilier förstördes. Trycket är inte fullständigt, och har till vissa delar kompletterats av handskrift. Det har 'korrekturmarkeringar' för en ny upplaga. *Signum: Sv. Rar. 10:223*.

Böcker från gråmunkeklostret i Stockholm

BONAVENTURA, Libri et tractatus. Köln: Johann Koelhoff. 24/12 1486. 2°. *Collijn* 355. På titelbladet: »Hunc librum assignat liberarie conuentus stokholmensis frater Kanutus Johannis quondam custos et gardianus stokholmensis ad honorem dei orate pro eo« (Broder Kanutus Johannis [Knut Johansson], en gång custos och gardian i Stockholm[s franciskankloster] överlämnade denna bok till stockholmskonventets bibliotek till Guds ära. Bed för honom!). *Signum: Ink. 31:162*.

HUGO DE SANCTO VICTORE, De sacramentis christianae fidei. Strassburg: [Tryckaren av Jordanus 1483], 30/7 1485. 2°. *Collijn* 737. På den sista tryckta sidan: »Hunc librum assignauit frater Kanutus Johannis ordinis minorum sacre theologie baccalaureus formatus et gardianus Stokholmensis liberarie Conuentus Stockholmensis quem emit vpsalie quum ibidem studebat pro doctoratu anno dominij 1492« (Kanutus Johannis, franciskanbroder, teologie kandidat och gardian i Stockholm[s franciskankloster] överlämnade till konventets bibliotek denna bok som han köpte i Uppsala när han där studerade för doktorsgraden 1492). *Signum: Ink. 33:121*.

ZACHARIAS CHRYSOPOLITA, Unum ex quattuor seu Concordantia evangeliorum. [Strassburg: C. W.], 1473. Stor 2°. *Collijn* 1513. Sammanbunden med Petrus Lombardus, Glossa in psalterium. [Nürnberg: Johann Sensenschmid & Andreas Frisner, ca 1476.] 2°. *Collijn* 1190. På försättsbladet: »Hunc librum assignat frater Kanutus Johannis sacre theologie baccalaureus formatus pro vsu liberarie

conuentus stokholmensis tempore quo ibidem officio fungebatur gardianie anno dominj 1493. die sancti Georgij martiris ...« (Broder Kanutus Johannis, teologie kandidat, överlämnade denna bok för att användas i stockholmskonventets [franciskanklostrets i Stockholm] bibliotek vid den tid då han där uppehöll ämbetet som gardian i Herrens år 1493. På S:t Georg Martyrens dag ...). *Signum: Ink.* 33:53.

Böcker ur det svenska jesuitkollegiets bibliotek

AGRICOLA, Rudolph, De inventione dialectica. Coloniae Agrippinae: Gualterus Fabricius, 1563. 8°. På titelbladet: »Colleg. Soc. Jesu in Suetia«. Signum: *Filos./Teor./[71:271]*.

OROSIUS, Paulus, Historiae adversus paganos. Coloniae: Maternus Cholinus, 1574. 8°. På titelbladet: »Colleg. Soc. Jesu in Suetia«. Originalbandet dolt genom senare restaurering. *Signum: Obr. 36:347*.

EPISTOLA de persecutione anglicana. Bononiae: Jo. Baptista Algazarus, 1581. 8°. På titelbladet: »Pro regno Suetiae«. *Signum: Obr. 51:447*.

PEROTTUS, Nicolaus, Grammatica. Cracouiae: Mathias Scharffenberg, 1541 (»Mense Maijo«). 8° Nederst på titelbladet: »Colleg. Soc. Jesu in Suetia«. Överst på samma blad: »Martini Daneci N et amicorum« (M. D. N:s och hans vänners bok. Jfr vol. [58:336] nedan!). *Signum: Språkvet. /Lat. /Skolgramm. /[58:355]*.

LINACRUS, Thomas, De emendata structura latini sermonis libri VI. Lipsiae: Valentinus Papa, 1545. 8°. Sammanbunden med Burenius, Arnoldus, Oratio de scolis literarijs constituendis. Witebergae, 1544. 8°. På försättsbladet: »Colleg. Soc. Jesu in Suetia«. Signum: *Språkvet. /Lat. /Stilistik /[58:568]*.

AGRICOLA, Rudolphus, De inventione dialectica. Coloniae: Hero Alopecius, u. å. 8°. Sammanbunden med Valla, Laurentius, Dialecticae.

ticae disputationes. Coloniae: Joannes Gymnicus, 1541. 8°. På titelbladet: »Colleg. Soc. Jesu in Suetia«. Överst på titelbladet framgår att boken tillhört Martinus Danecus Neapolitanus, Jfr vol. [58:336] nedan! *Signum: Bokband / 1500-talet / Tyskl. / 13.*

LINACRUS, Thomas, De emendata structura latini sermonis libri VI. Lipsiae: Valentinus Papa, 1555. 8°. Sammanbunden med a) Neobarius, Conradus, Compendiosa artis dialecticae ratio. Argentorati: Vuendelinus Rihelius, 1536. 8°, b) Neobarius, Conradus, De inveniendi argumenti disciplina. Argentorati: Vuendelinus Rihelius, 1536 (»Mense Augusto«). 8°, c) handskrift betitlad »Elegantiarum viginti Praecepta ad Epistolas eleganter componendas«, 15 blad, »scripta manu Martini Neapolitani Cracoviae Anno Domini MDLXVII Nono Calend. Maii«. 8° och d) Caesarius, Johannes, Dialectica. Moguntiae: Ivo Shaeffer, 1552. 8°. På första tryckets titelblad: »Colleg. Soc. Jesu in Suetia«. Flera ägaranteckningar av Martinus Danecus Neapolitanus finns i denna volym. Danek (Danecus) studerade i Krakow på 1560-talet och var bördig från den lilla staden Nowe Miasto (härav Neapolitanus) i Galizien (landskap i nuvarande sydvästra Polen och nordvästra Ukraina). Huruvida Danek lämnat denna volym och andra efter sig i Sverige eller om hans böcker kommit till Sverige genom Possevinos boksändning till jesuiterna i Sverige vet vi inte. *Signum: Språket. / Lat. / Stilistik / [58:336].*

Exempel på böcker ur Sigismunds bibliotek

GUILELMUS Parisiensis, Postilla super epistolas et evangelia. Strassburg: [Jordanus-tryckaren 1483], 1/3 1486. 2°. *Collijn 672*. På blad 2^r: »Ex Libris Serenis: Sigismundi Regis Poloniae et Suetiae«. Boken har före Sigismund tillhört Vadstena klosterbibliotek, som framgår av Collijns anteckning på pärmens insida och av Vadstena-signum på pärmens utsida. *Signum: Ink. 31:199*.

NIDER, Johannes, Praeceptorium legis s. Expositio decalogi. Strassburg: Georg Husner, 13/2 1476. 2°. *Collijn 1113*. På blad 3^r: »Ex libris Ser.^{mi} Regis Sigismundi.« Också denna bok har tillhört Vadstena kloster, där den är inbunden. Den bär på pärmens insida (överst) ett signum från Vadstena-biblioteket. *Signum: Ink. 33:144*.

ANTONIUS Florentinus, Confessionale. Roma: Georg Lauer, februari 1472. 4°. *Collijn 124*. På blad 1^r: »Ex Libris Sereniss: Regis Poloniae«. Tidigare i Vadstena-biblioteket, vars signum den bär överst på pärmens insida. Pehr Fabian Aurivillius har också på pärmens insida noterat att »Denna Bok skall vara så rar, att man därför gifvit 1800 Rd.Bco. ...« *Signum: Ink. 33:222*.

AUGUSTINUS, Confessionum libri XIII. Deventer: Richardus Pafraet, 1483. 4°. *Collijn 179*. På blad 2^r (handskriven foliering: 1^r): »Ex Libris Ser.^{mi} Regis Sigismundi«. Tidigare i Vadstena, vars signum den bär på pärmens insida. *Signum: Ink. 33:236*.

COCCIUS, Marcus Antonius Sabellicus, *Decades rerum venetarum* IV. Venezia: Andreas de Torresanis de Asula, 21/5 1487. 2°. *Collijn* 442. På blad 1^r: »Ex libris serenisi Principis Sigismundi.« Boken är ett arv från Sigismund II August av Polen, för vilken praktbandet är utfört. På frampärmen Sigismund Augusts vapen och på bakpärmen inskriften: »SIGISMUNDI AVGVSTI REGIS POLONIAE MONVMENTVM 1551«. *Signum: Ink. 34:13*.

CODICIS Theodosiani Libri XVI. Quam emendatissimi, cum Aniani interpretationibus. Aurelianae Allobrogum, 1586. 4°. På titelbladet: »Ex bibliot. Serenisi Principis [överstruket, och sedan:] Sigis Regis«. *Signum: Obr. 63:330*.

NICOLAUS de Niise, *Sermones de Sanctis, Hyemales [&] Estiuales Jesu Christi*. Hagenaw, 1510. 4°. På titelbladet: »Ex libris Serenisi Regis Sigismundi«. *Signum: Obr. 68:154*.

NICOLAUS de Niise, *Sermones de tempore hyemales*. Hagenau, 1510. 4°. På titelbladet: »Ex libris Serenissimi Regis Poloniae«. *Signum: Obr. 68:157*.

ARVERNUS, Wilhelm (Guillermus), *Postilla Guillermi super Epistolas et Euangelia*. Basilea, u.å. [1521?]. I samma band: Daniel Agricola, *Passio domini nostri Jesu Christi ... Basilee*, 1521. 4°. Av ägaranteckningarna på pärmens insida framgår att volymen bl. a. tillhört Katarina Jagellonicas hovpredikant, Jakob Topolius. På versosidan av bladet före titelbladet: »Ex Libris Serenissimi Sigis. Regis Poloniae«. *Signum: Obr. 68:170*.

LIBER, vi, *Decretalium, ... Parisiis*, 1549. I samma band: *Clementis pape quinti constitutiones, ... Parisiis*, 1549, och: *Extrauagantes communes omnes cum suis summarijs ... U.o., u.å.*, och: *Extraua-*

gantes viginti Joannis vigesimisecondi. Parisiis, 1549. 4°. På första titelbladet: »Ex libris Serenissimi Regis Sigismundi«. *Signum: Obr. 73:152*

WIER, Johannes, De praestigiiis daemonum, & incantationibus ac ueneficiis Libri sex, postrema editione quinta aucti & recogniti. Basiliae, 1577. 4°. På titelbladet: »Ex Bibliotheca Sereniss: Svecor~ Principis [överstruket, och sedan:] Regis Sigismundi«. *Signum: Obr. W:364.*

Ytterligare böcker ur Sigismunds bibliotek som torde ha kommit till Uppsala universitetsbibliotek via Gråmunkeholmen är bl. a. följande inkunabler: 31:161, 31:169, 33:113-115, 33:120, 33:132, 33:164, 33:165, 33:168, 33:173, 33:186, 34:13, 34:23, 35:27 och 35:146.

Exempel på Hogenskild Bielkes böcker

CARION, Chronica Carionis gantz new Latine geschrieben von dem Ehrwürdigen Herrn Philippo Melanthon. Verdeudscht durch M. Eusebium Menium. ... [Erste Teil]—Dritte Teil. Witteberg, 1562—1564. 4°. På frampärmarnas insida Hogenskild Bielkes namnteckning. Jochum Roper-band. (Tidigare signum: Hist./Allm./ [Rr 259-261].) *Signum: HB 25:1–3.*

DIODORUS Siculus, Diodori Siculi Bibliothecæ historicæ libri XV. ... Basileæ, 1559. 2°. På frampärmens insida: »Hogenschildt Bielcke Fe«. På bakpärmens insida fragment av titelremsa. Hans Dusterbach-band. (Tidigare signum: Script./Gr./[Diodorus]/ Fol.) *Signum: HB 58.*

DOCTRINA recte vivendi ac moriendi. Basileæ: Petri Pernæ impensa, 1577. 8°. På frampärmens insida: »Hogenschildt Bielcke F:e. [friherre]«. På bakpärmens insida fragment av titelremsa. Jochum Roper-band. (Tidigare signum: Filos./Prakt./[71:209].) *Signum: HB 59.*

MELANCHTHON, Philipp, Heubartikel Christlicher Lere im latin genandt Loci Theologici Etwa von Doctor Justo Jona in Deutsche sprach gebracht jetzund aber im M.D.LV. jar Von Philippo Melanthon widerumb durchsehen. Wittemberg; Veit Creutzer, 1561. 4°. På frampärmens insida: »Hogenschildt Bielcke F:e.« Jochum Roper-band. (Tidigare signum: Obr. 49:160.) *Signum: HB 129.*

ORIGENES, Origenis Adamantii magni illius et vetusti scripturarum interpretis opera ... Basileæ: Eusebius episcopus & Nicolai Fr. hæredes, 1571. 2°. På frampärmens insida »Hogenschildt Bielcke Fe«. På bakpärmens insida en titelremsa, märkt »Opera ORIGENIS prima pars«. Jochum Roper-band. (Tidigare signum: Teol./ Patres/Ensk./Grek./Fol.) *Signum: HB 140:1.*

SELNECCER, Nicolaus, Institutionis christianae religionis pars prima, ... U.å., 1579. 8°. Sammanbunden med samma verk, pars tertia (samma år). På frampärmens insida: »Hogenschildt Bielcke F:e.« På frampärmens utsida stämplat: »H H B 1584«. Hans Düsterbach-band. (Tidigare signum: Obr. 48:413.) *Signum: HB 166.*

VIRGILIUS, Posteriores duo libri georgicorum P Virgilio Maronis in usum Iuuentutis Studiosæ Germanice redditi, Per M. Stephanum Riccium. Lipsiæ: apud heredes Jacobi Berualdi, 1572. 8°. På frampärmens insida Hogenskild Bielkes namnteckning, delvis skymd av UUBs exlibrislappar. På bakpärmens insida fragment av titelremsa. Hans Düsterbach-band. (Tidigare signum: Script./Lat./ [Virgilius]/[Kk:205].) *Signum: HB 178.*

Litteratur

Andersson-Schmitt, Margarete, Hedlund, Monica och (fr.o.m. Bd 4) Hallberg, Håkan, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, Bd 1—4. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, XXVI:1—4.) Uppsala, 1988—1991.

Annerstedt, Claes, *Uppsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702*. (K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar, N.F. 12:2.) Stockholm, 1894.

Bolin, Gunnar, Johan III:s högskola å Gråmunkeholmen. *S:t Eriks Årsbok* 1912, s. 1—62.

Celsius, Olof, *Uppsala universitetsbiblioteks historia*. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, XVII.) Uppsala, 1971.

Collijn, Isak, *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala*. Uppsala & Leipzig, 1907.

Collijn, Isak, Bibliotheca »Collegii Societatis Jesu in Suetia«. Några bidrag till kännedomen om jesuiternas boksamling på Gråmunkeholmen. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* I:1914, s. 151—167.

Collijn, Isak, Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen med särskild hänsyn till Kanutus Johannes' verksamhet. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 4:1917, s. 101—172.

Collijn, Isak, Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare. *Sammlaren* 1902, s. 125—130, 1903, s. 125—140.

Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600. Band I. 1478—1530*. Uppsala, 1934—38.

Davidsson, Åke, Gustav II Adolfs bokgåvor till akademien i Uppsala. *Gustav II Adolf och Uppsala universitet*. Uppsala, 1982. S. 93—110.

- Davidsson, Åke, *Litteratur om Uppsala universitetsbibliotek och dess samlingar: Bibliografisk förteckning*. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, XX.) Uppsala, 1977.
- Davidsson, Åke, *Litteratur om Uppsala universitetsbibliotek och dess samlingar: Bibliografisk förteckning: Supplement*. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis XXVIII.) Uppsala, 1989.
- Frostell, Ingrid, *Officina Typographica Anno 1483*. Stockholm, 1983.
- Garstein, Oskar, *Klosterlasse*. Oslo, 1998.
- Gödel, Vilhelm, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens: Tiden före antikvitetskollegiet*. Stockholm, 1916.
- Malin, Aarno, Studier i Vadstena klostrets bibliotek. I—IV. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 13:1926. S. 129—153.
- Näsström, Gustaf, *Kungliga Riddarholmen*. Med teckningar av Gunnar Brusewitz. 2 uppl. Stockholm, 1996.
- Sallander, Hans, *Medeltidens boktryckerihistoria*. Uppsala & Lund, 1959.
- Silfverstolpe, Carl, En blick i Vadstena klostrets arkiv och bibliotek. *Ur några antecknares samlingar. Gärd af tacksambet och vänskap till ... G. E. Klemming*. Uppsala 1891. S. 89—115.
- Undorf, Wolfgang, *Hogenskild Bielke's Library: A Catalogue of the Famous 16th Century Swedish Private Collection*. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, XXXII.) Uppsala, 1995.
- Walde, Otto, En svensk boksamlare från vasatiden. Hogenskild Bielke och hans bibliotek. *Uppsala universitetsbiblioteks minneskrift 1621—1921*. (Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, I.) Uppsala, 1921. S. 193—265.
- Walde, Otto, Konung Sigismunds bibliotek och Gustaf Adolfs donation 1620—21: Ett bidrag till Uppsala universitetsbiblioteks äldsta historia. *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* 2:1915, s. 317—332.